

ΓΝΩΣΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΣΥΝΙΣΤΩΣΕΣ ΤΗΣ ΣΚΕΨΗΣ
ΤΟΥ ΕΥΓΕΝΙΟΥ ΒΟΥΛΓΑΡΗ

Ἡ συναρίθμηση ἀπὸ τὸν Δημήτριο Καταρτζή τῆς *Λογικῆς* τοῦ Βούλγαρη¹ στὰ «ὕπομνήματα»² καὶ ἡ συσχέτισή της μὲ τὴν ἀνάλογη συγγραφή τοῦ Θεόφιλου Κορυδαλλέως ὁπωσδήποτε ἀδικεῖ τόσο τὴν πρόθεση, ὅσο καὶ τὸ πνευματικὸ ἐγχείρημα τὸ ὁποῖο ἀποτυπώνεται στὸ ἔργο πού θεωρήθηκε —καὶ πράγματι εἶναι— ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα κείμενα τοῦ Νεοελληνικοῦ Δικηφωτισμοῦ. Ὁ Ἰώσηπος Μοισιόδαξ χαρακτηρίζοντας τὸ ἔργο, πού «ἐξήγειρεν» «ἀμίλλαν» στὴν «ψυχὴν» τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ³, ὡς «Λογικοκριτική»⁴, φαίνεται νὰ ἀναγνωρίζει ὅτι «τὸ ἐλάχιστον κατὰ τὸ πλειότερον μέρος» συνιστᾷ καινοτομία, ἐπειδὴ διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὴν «περιπατική»⁵ ἀντίληψη γιὰ τὴν λογική.

1. Γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του βλ. Γεώργιος Ι. Ζαβίρας *Νέα Ἑλλάς ἢ Ἑλληνικὸν Θέατρον* (ἐκδοθὲν ὑπὸ Γεωργίου Π. Κρέμου), Ἀθήνησι, 1972, (= ἀνατύπωση μὲ ἐπιμ., εἰσ., εὔρετ.) Τάσου Ἀθ. Γριτσόπουλου, Ἀθήνα, 1972), σσ. 290-298. Κωνσταντῖνος Ν. Σάθας, *Βιογραφία τῶν ἐν τοῖς Γράμμασι διαλαμπάντων Ἑλλήνων. Ἀπὸ τῆς καταλύσεως τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας μέχρι τῆς Ἑλληνικῆς ἐθνεγερσίας (1453-1821)*, Ἐν Ἀθήναις, 1868, σσ. 566-571. Παναγιώτης Ἀραβαντινός, *Βιογραφικὴ Συλλογὴ λογίων τῆς Τουρκοκρατίας*. Εἰσ., Ἐπιμ., Κ.Θ. Δημαράς. Ἰωάννινα, Ε.Η.Μ., 1960, σσ. 29-33. Τὴ σχετικὴ ἐργογραφία καὶ βιβλιογραφία παραθέτει ὁ Νίκος Κ. Ψημίμος, *Ἀνθολογία Κειμένων, εἰσαγωγή καὶ σχόλια*, Ἡ Ἑλληνικὴ φιλοσοφία ἀπὸ τὸ 1453 ὡς τὸ 1821. Τόμος Β', *Ἡ ἐπικράτηση τῆς νεωτερικῆς φιλοσοφίας-Μετακορυδαλλικὴ περίοδος*, Ἀθήνα, 1989, σσ. 528-531. Πβ. τὸ βιβλιογραφικὸ ἐπίμετρο τοῦ Κώστα Θ. Πέτσιου στὸ ἔργο τοῦ G.P. Henderson, *Ἡ ἀναβίωση τοῦ ἐλληνικοῦ στοχασμοῦ 1620-1830. Ἡ Ἑλληνικὴ φιλοσοφία στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας*. Μετάφρ. Φ.Κ. Βώρος. Ἀθήνα, Κ.Ε.Ε.Φ. 1994 (=1977), σσ. 310-311. Βλ. ἐπίσης, Γρηγόρης Καραφύλλης, «Ἡ ἐκθεση τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη περὶ Συστήματος τοῦ παντός ὡς μέθοδος κοσμογνωσίας τῶν μαθητιώντων», *Ἐπιστημονικὴ ἐπετηρίδα τοῦ Παιδαγωγικοῦ τμήματος Δ.Ε.*, Νο 7, Ἰωάννινα, 1994, σσ. 75-91.

2. Βλ. Δημήτριος Καταρτζής, *Δοκίμια*. Ἐπιμ., Κ.Θ. Δημαράς. Ἀθήνα, 1974. σ. 31.

3. Βλ. Ἀδαμάντιος Κοραῆς, *Memoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce*, Paris, 1803, σ. 16 (=«Ἐπόμνημα περὶ τῆς παρούσης καταστάσεως τοῦ πολιτισμοῦ ἐν Ἑλλάδι», στὸ: Δ. Θερεϊανός, *Ἀδαμάντιος Κοραῆς*, Τόμος Γ', Ἐν Τεργεστη, 1890, σ. νε', σημ.). Τὴν ἀναφορά τοῦ Κοραῆ στὴ Λογικὴ τοῦ Βούλγαρη παραθέτει καὶ μεταφράζει ὁ Κωνσταντῖνος Μ. Κούμας, *Σύνταγμα Φιλοσοφίας*, Τόμος Α', Ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας, ΑΩΙΗ, σ. θ'-ι', σημ. α.

4. Βλ. Ἰώσηπος Μοισιόδαξ, *Ἀπολογία*, (ἐπιμ. Ἀλκης Ἀγγέλου), Ἀθήνα, 1976 (= ἐν τῇ Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας, 1780), σ. 114, σημ. 1.

5. Ὁ.π., σ. 114.

Ἄναμφίβολα μὲ τὴ Λογικὴ¹ πραγματοποιεῖται μία πολλαπλῆς σημασίας ἐνσυνείδητη τροπὴ τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ πρὸς ὁδευσεις, πού, ἐνῶ δὲν ἀπορρίπτονται ἄκριτα τὸ πνευματικὸ κληροδότημα τοῦ παρελθόντος, τὸ ὑπερβαίνουν μὲ τὸν ἐνοφθαλμισμὸ τῶν καταθέσεων τοῦ νεώτερου στοχασμοῦ στὸν κορμὸ τῆς παραδοσιακῆς φιλοσοφικῆς σκέψης. Ὁ Ἑπτανήσιος λόγιος «φιλοτιμήθηκε νὰ δώσει στὸ βιβλίον του ὅχι τὸν ξηρὸ τύπο τῶν ἔως τότε χρησιμοποιούμενων διδαχτικῶν ἐγχειριδίων, ἀλλὰ τὴ μορφὴ ἐνὸς συγχρονισμένου φιλοσοφικοῦ συγγράμματος πού δὲν περιορίζεται ἀπλῶς στὴν τυπικὴ Λογικὴ, ἀλλὰ ἐκτείνεται καὶ πέρα ἀπ' αὐτὴν μὲ τὴν φιλοδοξία νὰ περιλάβει στοιχεῖα μιᾶς θεωρίας τῆς γνώσης καὶ μιᾶς μεθοδολογίας τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας»².

Ἡ μνεῖα «τῶν περὶ τὴν ἐπανόρθωσιν τῆς Λογικῆς ἐσπουδακόντων»³ δὲν εἶναι μόνον ἐνδεικτικὴ τῆς διαφοροτικῆς ἐννόησης τῆς «Λογικῆς», ἀλλὰ καὶ ἀποκαλυπτικὴ τῆς στοχοθεσίας τοῦ Βούλγαρη. Ἄν καὶ λεξικογραφικὴ ἢ ἀναφορὰ στὰ ὀνόματα τοῦ Bacon, τοῦ Descartes, τοῦ Locke, τοῦ Arnauld καὶ τοῦ Wolff τοῦ ἐπιτρέπει νὰ αἰτιολογήσει τὴν ἐπικρότηση τῆς προσπάθειας τῶν νεωτέρων νὰ ἀναδιαρθρώσουν τὸ περιεχόμενο τῆς διδασκαλίας τῆς «Λογικῆς» καὶ νὰ προσδώσουν «τὴν πρέπουσαν ... μορφὴν» στὴν «πραγματεῖαν», τὴν «τέλεον ἀχρειωθεῖσαν» ἀπὸ τὴς αὐθαιρέσιες «τῶν σχολαστικῶν»⁴. Βέβαια ἐπαινεῖται ἡ συμβολὴ τοῦ Locke: «θαυμάζεται δέ, καὶ ταῖς ἀπάντων τρίβεται χερσί, καὶ τὸ Λωκίον τοῦ Ἄγγλου περὶ τοῦ ἀνθρωπίνου Νοῦ πόνημα, ὡς μάλιστα πρὸς Διανοίας εὐθύτητα συμβαλλόμενον»⁵.

Εἶναι ἐμφανὴς τόσο ἀπὸ τὴς Προδιατριβές, τὴς ὁποῖες ὁ ἴδιος ἀναγνωρίζει ὡς «προπαίδειαν»⁶ στὴ φιλοσοφικὴ μαθητεία, ὅσο καὶ στὰ πρῶτα κεφάλαια, ὅπου θίγονται καὶ διερευνῶνται προβλήματα Γνωσιοθεωρίας, ἡ

1. Ὁ πλήρης τίτλος εἶναι: *Ἡ Λογικὴ ἐκ Παλαιῶν τε καὶ Νεωτέρων συνεργησθεῖσα ἀπὸ Εὐγενίου Διακόνου τοῦ Βουλγάρου. Ἡς προτέταται Ἀφήγησις προϊσοδιώδης περὶ Ἀρχῆς καὶ Προόδου τῆς κατὰ τὴν Φιλοσοφίαν Ἐνστάσεως καὶ Προδιατριβῆς τέταρτες εἰσαγωγικαὶ εἰς ἅσας ἐν γένει τὴν Φιλοσοφίαν Προτελεστικά. Ἐν Λειψία τῆς Σαξονίας, αψξστ'.*

2. Βλ. Εὐάγγελος Π. Παπανοῦτσος (ἐπιμ.), *Νεοελληνικὴ Φιλοσοφία*, Τόμος Α', Ἀθήναι, 1959, σ. 25.

3. *Λογικὴ*, δ.π., σ. 139, σημ. 2.

4. *Ὁ.π.*, σ. 139.

5. *Ὁ.π.*, σ. 139, σημ. 2. Πβ. Ἄλκης Ἀγγέλου, «Πῶς ἡ νεοελληνικὴ σκέψις ἐγνώρισε τὸ Ἰσοκίμιο», τοῦ John Locke», *Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρηση* 7 (1954), σ. 128-149 (=Ἄλκης Ἀγγέλου, *Τῶν Φώτων*, Ἀθήνα, 1988, σ. 1-22). Paschalis M. Kitromilides, «John Lock and the Greek Intellectual Tradition: An Episode in Lock's Reception in South-East Europe», ἐδ.: G.A.J. Rogers (Ed.), *Locke's Philosophy. Content and Context*, Oxford, 1994, σ. 222-224.

6. *Λογικὴ*, δ.π., σ. 48.

ἀποστασιοποίηση ἀπὸ τὴν εἰθισμένη θεώρηση τῆς «Λογικῆς». Οἱ ἐπισημάνσεις τοῦ Βούλγαρη σχετικὰ μὲ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς πρόταξης τῶν «προδιατριβῶν»¹ ἐκφράζουν ταυτόχρονα καὶ μία φιλοσοφικὴ θέση ὅσον ἀφορᾷ τὸν τρόπο πρόσβασης στὴν περιοχὴ τῶν φιλοσοφικῶν ἐρωτημάτων: «...Ὅπως τε ἦκειν παρεσκευασμένον χρεῶν εἰς φιλοσοφίαν τὸν Μαθητιῶντα· Ἄτε φεύγειν ὡς κῆρα τῆς εἰλικρινοῦς καὶ γνησίας γνώσεως, καὶ ἃ διώκειν τε καὶ τηρεῖν· καὶ ὅπως τὰς μελέτας καθιστᾶν οὐκ ἀκάρπους· καὶ ἄττα δέον ἐκ τῶν κατὰ Γένος φιλοσοφουμένων προειληφότα εἰδέναί, ἐν ταῖς ἐφεξῆς Προδιατριβαῖς προϋποθεμένους Εἰσαγωγικῶς· καὶ Λογικὴν οὕτω τὴν προδιαθετικὴν εἰρημένην προδιαλαβόντας, οὐκ ἄλυσιτελῆ ἴσως πρὸς τὰ ἐπόμενα, οὐδ' ἀνόητον ἐσομένην προπαίδειαν»².

Οἱ διασαφηνίσεις αὐτὲς μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ διαγνώσουμε μία θεμελιώδη παραδοχὴ, ἡ ὁποία, εἴτε ρητὰ, εἴτε ὑπόρητα, διέπει τὴ σκέψη του. Πρόκειται γιὰ τὴ δυσκολία ποῦ εἶναι ἐνυφασμένη στὸ γνωστικὸ ἐγχείρημα καὶ ἀνάγεται στὴν ἀντιδιαστολὴ ἀνάμεσα στὸ «εἶναι» τῶν πραγμάτων καὶ τὸ «νοεῖσθαι»³. Ἡ ἀπόπειρα γνωστικῆς προσπέλασης ὅμως, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι «ἀνθρώποις ... τάχα μὲν, καὶ διὰ τὴν ἐπὶ τῶν πραγμάτων ἀσάφειαν, τάχα δέ, καὶ πλεον, διὰ τὴν περιοῦσαν αὐτοῖς τοῦ γνωστικοῦ ἀμβλύτητα καὶ ἀσθένειαν, οὐδὲ τοῦ πολλοστοῦ ληπτὸν ἄν γένοιτο τὸ πολλοστημόριον»⁴, νομιμοποιεῖται καὶ ὁ φιλόσοφος ἐπειδὴ «οὐ ... ἐναργῆ τε καὶ δῆλα πρὸ ὀφθαλμῶν τῆ ψυχῆ πάντα»⁵ ὀφείλει νὰ εἶναι «ἰχνευτῆς... τῆς ἀληθείας ἀκριβῆς, κριτῆς τε λόγου παντὸς ἀδέκαστος, καὶ διαιτητῆς πάσης ἐννοίας ἀπαράκρουστος» ἀφοῦ «οὐδὲν ἕτερον τὸ φιλοσοφεῖν, ἢ τὸν λόγον ἀναζητεῖν, εἶναι ἡγούμενος»⁶.

1. Προδιατριβὴ πρώτη: «Ὅπως τε παρεσκευασμένον ἦκειν χρὴ εἰς φιλοσοφίαν, καὶ πῶς αὐτὴν μετιτέον», σ. 48-68. Προδιατριβὴ δευτέρα: «Τῶν νοσοποιῶν τῆ τοῦ Γνωστικοῦ δυνάμει αἰτίων τὰ μᾶλλον κεφαλαιώδη, καὶ τούτων ἡ ἐκάστω ἐπιβάλλουσα προφυλακὴ τε καὶ θεραπεία», σ. 68-112. Προδιατριβὴ τρίτη: «Περὶ τῶν ἐν ἡμῖν Γνωστικῶν Δυνάμεων· καὶ τῶν κατ' αὐτὰς ἐνεργειῶν· καὶ περὶ Ἑξέων», σ. 112-126. Προδιατριβὴ τετάρτη: «Ἦτις ποτὲ ἐστὶν ἡ Φιλοσοφία καὶ ὅσα αὐτῆς τὰ Μέρη. Ἦτε τάξις τῆς περὶ αὐτὴν πραγματείας, καὶ ἡ ἐξ αὐτῆς ὄνησις», σ. 126-134. Βλ. καὶ Νίκος Κ. Ψημμένος, Εὐρετήριο «προδιατριβῶν εἰσαγωγικῶν εἰς ἅπασαν ἐν Γένει τὴν Φιλοσοφίαν» τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη, Γιάννινα, 1982. Ἡ πρώτη καὶ ἡ τρίτη προδιατριβὴ ἀνθολογοῦνται ἀπὸ τὸν Νίκο Κ. Ψημμένο, Ἡ Ἑλληνικὴ φιλοσοφία, δ.π., σσ. 48-60 καὶ 104-118. Τὴν τρίτη προδιατριβὴ ἀνθολογεῖ καὶ ὁ Εὐάγγελος Π. Παπανοῦτσος, Νεοελληνικὴ Φιλοσοφία, δ.π., σ. 107-119.

2. *Λογικὴ*, δ.π., σ. 47-48.

3. *Ὁ.π.*, σ. 88.

4. *Ὁ.π.*, σ. 52.

5. *Ὁ.π.*, σ. 256.

6. *Ὁ.π.*, σ. 58.

Ἡ τήρηση ἴσων ἀποστάσεων ἀπὸ τὰ «κόμματα» «τῶν...ἀκρατῶς Δογματικῶν» καὶ «τῶν ἀκράτως σκεπτικῶν»¹ ὀδηγεῖ τὸν «φιλοσοφῆσονται»² σὲ ἓνα «οὐ πάνυ εὐχερῆ... ἕθλον»³ λόγῳ τῶν δυσκολιῶν ποῦ προκύπτουν «ἐκ τῆς τοῦ πράγματος φύσεως»⁴. Ἴσως μέσα ἀπὸ τὸ πρίσμα τοῦτο νὰ εἶναι δυνατὸν νὰ ἐρμηνευθεῖ πληρέστερα ὁ ἐκλεκτικισμὸς τοῦ Βούλγαρη καὶ ἡ πρότασή του «τὰς πάσας (αἱρέσεις, Κ.Π.) ἐλευθέρως ἐκπεριελθεῖν, καὶ ἀφ' ἐκάστης τὸ ἐν αὐτῇ τοῦ ἀληθοῦς μῦριον ἐμβριθῶς καὶ εὐσυλογίστως ἀναλέξασθαι»⁵. Ἡ προσφυγὴ στὸν Ἀριστοτέλη, μὲ τὸν ὁποῖο ἡ σχέση εἶναι πολυειδής, πρὸς ἐπίρρωση τῆς ἐπιλογῆς του δὲν εἶναι χωρὶς σημασία. Ἡ θέση τοῦ Σταγειρίτη ὅτι «ἐκ πάντων συναθροισζομένων γίνεσθαι τὶ μέγεθος» ὑποβαστάζει τὴ θεώρηση τοῦ Βούλγαρη γιὰ τὴ γνώση τῆς ἀλήθειας ὡς ἀποτέλεσμα θήρας καὶ ἰχνηλασίας⁶.

Ἐνῶ ὅμως συνιστᾶται τὸ «ἐλευθέρως φιλοσοφεῖν» στηλιτεύονται οἱ «κατελευθεριάζοντες», ὅσοι δηλαδὴ «ἀλόγως φιλοσοφῶσι καὶ αὐτῆς τῆς πίστεως ἀναιδῶς κατορχούμενοι»⁷ καὶ ὅσοι «τὰ ἄμικτα ἀτεχνῶς συμμιγνύουσι»⁸. Οἱ θέσεις αὐτὲς σχετίζονται ἄμεσα μὲ τὴν υἰοθέτηση τῶν τριῶν πηγῶν «τῶν ἰδεῶν... ἐξ ὧν ὁ Νοῦς ἀπάσας τὰς ἐννοίας ἀρύεται». «Τὰ μὲν γὰρ νοεῖ ὑπὸ τοῦ, ὧπερ συνῆπται, σώματος ἀλλοιούμενος· τὰ δέ, ὅφ' ἑαυτοῦ τρεπόμενος· τὰ δὲ ὑπὸ τοῦ τὸ εἶναι δόντος, καὶ τὸ ὧδέ πως εἶναι παρέχοντος, καὶ τὸ ἐνεργεῖν ὡς ἂν αὐτῷ δόξειε»⁹. Φαινομενικὰ ἡ κατάφαση στὴν ἐμπειριστικὴ ἐξήγηση τῆς «πρώτης ἐννοίας» ἀποδυναμῶνεται ἀπὸ τὴν συμπερίληψη τοῦ Δημιουργοῦ καὶ τῆς ψυχῆς στὶς πηγὲς τῶν ἰδεῶν, ἡ προσεκτικὴ ὅμως ἀνάγνωση τῆς συλλογιστικῆς τοῦ Βούλγαρη δὲν ἐπιτρέ-

1. Ὁ.π., σ. 51.

2. Ὁ.π., σ. 49.

3. Ὁ.π., σ. 53.

4. *Αὐτόθι*.

5. Ὁ.π., σ. 56.

6. Ὁ.π., σ. 56, σημ. 3.

7. Ὁ.π., σ. 61. Πβ. τίς παρατηρήσεις τοῦ Παναγιώτη Κονδύλη, «Ἡ ἐννοια τῆς φιλοσοφίας στὴ σκέψη τοῦ ἐλληνικοῦ διαφωτισμοῦ», *Δίπτυχα*, 2 (1980-1981), σ. 229 (= Παναγιώτης Κονδύλης, *Ὁ Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς - Οἱ φιλοσοφικὲς ἰδέες*, Ἀθήνα, 1988, σ. 22-23).

8. Ὁ.π., σ., 62. Ὁ Βούλγαρης ἐκφράζει (*αὐτόθι*) μὲ σαφήνεια τὴ θέση του γιὰ τὸν τρόπο τοῦ φιλοσοφεῖν: «Ἡμῖν δὲ οὕτως εἰ φιλοσοφεῖν πειρατέον, ὡς διὰ παντός, καὶ ἐπὶ πᾶσιν αἰρεῖσθαι μὲν τὸ τῷ ὀρθῷ λόγῳ σύμφωνον, μηδὲν δὲ πρεσβεῖν τῆς ἀποκαλυφθείσης ἐν ταῖς Γραφαῖς ἀληθείας διάφωνον».

9. Ὁ.π., σ. 158. Πβ. σ. 157-158: «Γρία δὲ τὰ τῆ ψυχῆ μεταβολὰς παντοίας δυνάμενα ἐνεργάσασθαι. Α'. ὁ Δημιουργὸς αὐτῆς. Β'. αὐτὴ ἑαυτῆ. Γ'. τὸ σῶμα τὸ περι αὐτῆν. Ὁ μὲν διὰ τὸ παντουργικόν, ἡ δὲ διὰ τὸ Αὐτοκίνητον· τὸ δὲ διὰ τὸν συνδήσαντα θεσμόν, καὶ εἰς ἐν τὰς δύο φύσεις συνάψαντα».

παι παρερμηνεία, ἀφοῦ ρητὰ ὁ ἴδιος σημειώνει ὅτι «πρῶται τῶν Ἐννοιῶν, αἱ διὰ τῶν αἰσθήσεων, τῷ ἀνθρώπῳ προσγίνονται» καὶ διευκρινίζει ὅτι στὴν περίπτωση κατὰ τὴν ὁποία διαφθαρεῖ ὁποιοδήποτε αἰσθητήριο ὄργανο «μηδαμῶθεν...αὐτὰς πορίσασθαι ἄλλοθεν»¹.

Εἶναι γνωστὴ βέβαια ἡ κριτικὴ τὴν ὁποία ἄσκησε ὁ Ἀθανάσιος Ψαλίδας καὶ ἡ ὁποία ἀποτυπώνεται γιὰ πρώτη φορὰ στὴ χειρόγραφη *Λογικὴ* του τὸ 1793², δύο χρόνια δηλαδὴ πρὶν τὴν ἐκδοσὴ τῶν *Καλοκινήματων*. («Ἀγκυρά», σημειώνει, «καὶ ὁ καθ' ἡμᾶς Εὐγένιος τρεῖς ὑποθέτει», «μία εἶναι ἡ πηγὴ τῶν ἡμετέρων ἰδεῶν»³. Στὰ *Καλοκινήματα*⁴ ἀπλῶς ἐπαναλαμβάνεται ἡ θέση τούτη, μὲ ὀξύτερο βέβαια τρόπο καὶ χωρὶς τὴ θεωρητικὴ τῆς θεμελίωσῆς πὺρ συναντᾶμε στὴ χειρόγραφη *Λογικὴ*. Ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ θεματικὴ μας ἔχει ἡ παραδοχὴ ὅτι «τὸ σῶμα», παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι κατατάσσεται ὡς πηγὴ «τρίτη... τῇ τιμιότητι», ὅσον ἀφορᾷ τὴν χρησιμότητά εἶναι «πρώτη»⁵, διότι ἐπιτρέπει νὰ διαφανεῖ ὁ ἐμπειριστικὸς χαρακτῆρας τῆς ἐρμηνείας. Ἡ σημασία ἡ ὁποία ἀποδίδεται στὴν ἐπίλυση τοῦ προβλήματος τοῦ σχηματισμοῦ «τῆς πρώτης ἐννοίας» εἶναι ἐμφανῆς ἀπὸ τὴν παράθεση καὶ κριτικὴ ὄλων σχεδὸν τῶν φιλοσοφικῶν ἀπαντήσεων, στὴν ἐκτεταμένη ὑποσημείωσῆ⁶, στὴν ὁποία διαρρήδην ἀπορρίπτεται τὸ «τῶν ἐμφύτων ἰδεῶν δόγμα»⁷ ὡς ἀλλότριον «τῆς ὑγαινοῦσης φιλοσοφίας»⁸ καὶ ἐπαινεῖται «ὁ Ἄγγλος Λώκιος», ὁ ὁποῖος «ἐοικε...τοῦ πράγματος πρὸ τῶν ἄλλων μάλιστα εὐστοχῆσας»⁹.

1. Ὁ.π., σ. 163.

2. Ἀθανάσιος Ψαλίδας, *Λογικὴ κατὰ νεωτέρους μὲν συντεθεῖσα, μεθόδῳ δὲ μαθηματικῇ ἐξυφανθεῖσα χάριν τῶν φιλομούσων Ἑλλήνων*, Μέρους Αὐο, Ἐν Βιέννῃ 1793φ ἔτει, (χειρόγρ. ἀρ. 1155 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης).

3. Βλ. Ἀθανάσιος Ψαλίδας, *Λογικὴ*, ὁ.π., σ. 140 § 342. Πβ. Κώστας Θ. Πέτσιος, «Ἡ χειρόγραφη *Λογικὴ* τοῦ Ἀθανάσιου Ψαλίδας καὶ ἡ «περὶ Φιλοσοφίας ἀντίληψή του». Ἀνακοίνωση στὸ διεθνὲς συνέδριο: Ὁ Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς, οἱ Εὐρωπαϊκὲς ἰδέες καὶ ὁ ἀναγεννώμενος Ἑλληνισμὸς - Μνήμη Κ.Θ. Δημαρᾶ (Βόλος 27-30 Μαΐου 1993) [ὑπὸ δημοσίευση στὰ πρακτικά].

4. Βλ. [Ἀθανάσιος Ψαλίδας], *Καλοκινήματα*, ἦτοι *ἐγχειρίδιον κατὰ φθόνον καὶ κατὰ τῆς Λογικῆς τοῦ Εὐγενίου* Ἐν Βιέννῃ τῆς Ἀουστρίας, 1795, σσ. 17κ.ε. [=Καλοκινήματα (Ἐπιμ. Ἀλκίης Ἀγγέλου), Τρόγκεν-Ἐλβετία, 1951, σσ. 14 κ.ε.]. Ὁ Βούλγαρης βέβαια διευκρινίζει, (ὁ.π.) σ. 158 ὅτι ἀπὸ τὸ παρόντος ἰδιαιτάτα τῶν ἐννοιῶν παραίτιον αὐτὸν φαμέν, ὅσας οὐτὲ διατὰ τοῦ σώματος ὁ νοῦς ἀν ἔχει λαβεῖν, οὐτ' ἐξ ἑαυτοῦ καὶ ἡ «τῶν Ὑπερφῶν Ἐννοιῶν πηγὴ» ὑπερβαίνει «τὰ τῆς Φιλοσοφίας ὄρια». Μιὰ διευκρίνηση τὴν ὁποία παραβλέπει ὁ Ψαλίδας στὴν κριτικὴ του. Πβ. G.P. Henderson, Ἡ ἀναβίωση τοῦ ἑλληνικοῦ στοχασμοῦ, ὁ.π., σ. 146.

5. Εὐγένιος Βούλγαρης, *Λογικὴ*, ὁ.π., σ. 160.

6. Ὁ.π., 151-156.

7. Ὁ.π., σ. 152, σημ. 1 § Ε'.

8. Ὁ.π., σ. 154, σημ. 1 § ΣΤ'.

9. Ὁ.π., σ. 155, σημ. 1 § Η'.

Ἐκδηλη στό σημείο αὐτό εἶναι καί ἡ ὀφειλὴ στὴ σχετικὴ διαπραγμα-
τευση ποῦ ἐπιχειρεῖ ὁ Geuovesi¹ στὰ *Elementa Metaphysicae*, τὰ ὁποῖα
ἐκυκλοφόρησαν τὸ 1743, ἕνα χρόνο δηλαδὴ μετὰ τὴν ἔλευση τοῦ Βούλγα-
ρη στὰ Γιάννινα καὶ ἐπέσυρε κατηγορίες γιὰ ὀρθολογισμό καὶ ἀθεῖα. Ὁ
Μοισιόδαξ μᾶς πληροφορεῖ ὅτι «ὁ κλεινὸς Εὐγένιος» μετέφρασε καὶ παρέδωκε
...διατρίβων μέρος ἐν τοῖς Ἰωαννίνοις καὶ μέρος ἐν τῇ Κοζάνῃ» «τὴν Μετα-
φυσικὴν» «Ἀντωνίου τοῦ Γενουηνοῦ», τὴν ὁποία ὁ ἴδιος θεωρεῖ ὡς «Λογι-
κοκριτικὴ».² Ἐνα ἀπὸ τὰ ἀντικειμμένα τῆς τελευταίας εἶναι καὶ ἡ διερεύνηση
τῆς φύσης τοῦ νοῦς καὶ τῶν ἀνασταλτικῶν παραγόντων τῆς γνώσης τῆς ἀλή-
θειας³ καὶ τούτῃ ἡ ἐπισήμανση μᾶς παραπέμπει σὲ ἕνα γνωσιολογικὸ ζή-
τημα ποῦ ἀπασχόλησε ἰδιαιτέρως τὸν Βούλγαρη καὶ συμπυκνώνεται στό ἐ-
ρώτημα σχετικά μὲ τίς τέσσερις «κεφαλαιώδεις» «ἀρχάς», «ἀφ' ὧν ἡ πᾶ-
σα λύμη σχεδὸν ταῖς ἐνεργείαις τοῦ λογιστικοῦ ἐμποιεῖται»⁴. Ὅριζοντας
τὴν ἀλήθεια ὡς «παρὰ τὸ μηδὲν ἄλλο»⁵ ἐξαιρεῖ τὸν ρυθμιστικὸ ρόλο
τοῦ Νοῦ στὴν προσπάθεια ἀποκρυπτογράφησης τῆς καὶ συγκατανεύει στὴ
θεωρία τῆς ἀνταπόκρισης, τῆς ὁποίας, ὡς γνωστὸν ἡ ἀφετηρία διαπιστώ-
νεται στὸν Ἀριστοτέλη⁶. Ὅπως τονίζει ὁ Βούλγαρης εἶναι «φανερὸν...ὡς
ἡ μὲν ἀλήθεια ἐν τῇ κατὰ τὸ αὐτὸ τοῦ νοητοῦ, καὶ τῆς νοήσεως κεῖται συμ-
φωνίαν», σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ ψεῦδος, τὸ ὁποῖο ἔγκριται «ἐν τῇ τούτων μετα-
ξὺ διαφωνία καὶ διαμάχῃ»⁷.

Ἀναμφίλεκτα, ἡ σχέση ὑποκειμένου-ἀντικειμένου διαμεσολαβεῖται
ἀπὸ τὸν Νοῦν καὶ τὸ πολύσημον τοῦ ὀνόματος δὲν ἀποτρέπει ἀπὸ τὸν προσ-
διορισμὸ τῆς ἀποστολῆς του, ἡ ὁποία συνίσταται στὴν τελεσφόρηση τῆς
συλλογιστικῆς διαδικασίας μὲ στόχο τὸ ἐνόημα. Στὴν ἀρμοδιότητα τοῦ
Νοῦ «τῆς ἐν ἡμῖν γνωστικῆς δυνάμεως»⁸ καὶ ταυτόχρονα τοῦ «ἐφεστῶτος

1. Γενουηνοῦ, *Στοιχεῖα τῆς Μεταφυσικῆς*, ἐξελληνισθέντα μὲν ἐκ τῆς Λατινίδος
φωνῆς ὑπὸ τοῦ Πανιερωτάτου Ἀρχιεπισκόπου Κυρίου Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως. Ἱε-
ροδιακόνου ἐπιθόντος καὶ σχολαρχοῦντος ἐν τε Ἰωαννίνοις, καὶ ἐν τῇ Ἀθωνιάδι Ἀκαδη-
μίᾳ, καὶ ἐν Κωνσταντινουπόλει, πρὸς ἀκρόαση τῶν παρ' αὐτῷ μαθητιῶντων, Ἐν Βιέν-
νῃ τῆς Ἀουστρίας, 1806, σσ. 168 κέ., ἰδ. σσ. 176 κέ.

2. Βλ. Ἰωσήπος Μοισιόδαξ, *δ.π.*, σ. 114 σημ. 1.

3. *Ὁ.π.*, σ. 114-115: «Ἐρευνᾷ ἡ Λογικοκριτικὴ ἐν τῷ πρώτῳ τί πρᾶγμα εἶναι ὁ
νοῦς, τίνες εἶναι αἱ ἀσθένειαι, τίνες αἱ θεραπείαι τοῦ αὐτοῦ· πόθεν πηγάζει ἡ ἄγνοια, πό-
θεν ἡ ἀπάτη ἥτις, ἐπιγινόμενη, ὑστερεῖ τὸν νοῦν, ὡς ὁμίχλη ἄλλη, ἀπὸ τῆς λάμπειας τῆς
ἀληθείας».

4. *Λογικὴ*, σ. 69.

5. *Ὁ.π.*, σ. 114, σημ. 3.

6. Βλ. Ἀριστοτέλης *Περὶ ψυχῆς*, Γ 8, 432α 11. Μετὰ τὰ φυσικά Γ 8, 101 2b 8-9.
Πβ. Ἐνδεικτικὰ Ἀναστάσιος Γιανναρᾶς, *Μαθήματα εἰσαγωγῆς στὴ φιλοσοφία καὶ φι-
λοσοφία τῆς φύσεως*, Ἀθήναι, 1976, σσ. 26 κέ.

7. *Λογικὴ*, *δ.π.*, σ. 114.

8. *Ὁ.π.*, σ. 118.

...ταῖς γνωστικαῖς τῶν δυνάμεων»¹ εἶναι «τὸ ἐπιβάλλειν... τοῖς οὖσι», ἀρ-
μοδιότητα ὅμως πού κινδυνεύει νὰ φαλκιδευθεῖ, εἴτε ἀπὸ «τὸ ὀργανικὸν ...
ὃ περικείμεθα σῶμα καὶ τὰς δυνάμεις δι' ὧν κατὰ γνῶσιν πεφύκαμεν ἐνερ-
γεῖν», εἴτε ἀπὸ «τὰ...τῆς ψυχῆς κρατοῦντα...πάθη» καὶ τὴν «ἀγωγήν»
καὶ τὸ «ἔθος ὧν ἐκ νέων τυγχάνομεν»². Ἀναλύοντας τὴν ἐπιχειρηματολο-
γία τοῦ ὁ Βούλγαρη ἐπάγεται ὅτι ἐνδέχεται «τὸ σῶμα» νὰ «ἐμποδοστα-
τεῖ» «ταῖς διανοητικαῖς δυνάμεσιν»³, ἐνῶ θεωρεῖ ὡς ἓνα ἀκόμη αἴτιο τῆς «λο-
γικῆς...καχεξίας» αὐτὸ πού προέρχεται «ἐκ τῶν διαγνωστικῶν δυνάμεων»⁴.
Οἱ αἰσθήσεις δὲν εἶναι πάντοτε ἀσφαλες καὶ χαρακτηρίζονται τες «σφα-
λερωτάται», χαρακτηρισμὸς πού συνοδεύεται ἀπὸ τὴν διευκρίνηση ὅτι
τοῦτο συμβαίνει μόνον «εἰ τις αὐταῖς μόναις προσέχει», προτείνει ὡς τρό-
πο ἀποφυγῆς τῆς ἐλοχέουσας «ἀφιλοσόφου φρεναπάτης» «τὸ μὴ πλέον
τοῦ καθήκοντος τῇ αἰσθητικῇ δυνάμει, κατὰ τὰς περὶ τῶν πραγμάτων κρί-
σεις, χωρεῖν ἐφιέναι»⁵.

Στὴν αἴσθηση ἀναγνωρίζεται ὁ ρόλος τοῦ «Εἰσαγγελέως» τῆς ὁποίας
ὁ ρόλος εἶναι τὸ «τὰς ἐμποιουμένας ὑπὸ τῶν ἐκτὸς Σωμάτων τῶ Αἰσθητη-
ρίῳ προσβολάς, τῇ ψυχῇ ἐξαγγέλλειν». Μέσα ἀπὸ τὴ διάκριση προφανοῦς
καὶ τρόπου πρόσληψης προκύπτει ὅτι ἡ ἀναζήτηση τῶν αἰτιῶν ἐναπόκειται
στὴ δικαιοδοσία μιᾶς «δυνάμεως... πολλῶ διαβατικωτέρας καὶ κρείττονος»
δηλαδὴ τοῦ Νοῦ, ὁ ὁποῖος διερευνᾷ «τοὺς...ἐνδοτέρους λόγους»⁶ τῶν πραγμά-
των. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τις αἰσθήσεις, τόσο ἡ φαντασία, ὅσο καὶ ἡ κρίση εἶ-
ναι δυνατὸν νὰ δημιουργήσουν ἐμπόδια στὴν «τοῦ ἀληθοῦς θήραν»⁷, ἐνῶ
στὴν περίπτωση πού ὁ Νοῦς γίνεται «τῇ ἐν Ἐπιστήμαις ἐπιδόσει πρόσκομ-
μα» ἀποδεικνύεται ὅτι «τῶ κατ' αὐτὸν ὀρθῶ λόγῳ ἤμιστα» ἀκολουθεῖ⁸. Ὡς
δύναμις «τῆς ψυχῆς»⁹, ὁ Νοῦς «διαπταίει πολλάκις», ἐὰν δὲν παιδευθεῖ
καταλλήλως, ἔτσι ὥστε νὰ στοιχεῖται πρὸς «τοὺς ἐκ φύσεως ...ἐνεσπαρμέ-
νους ὄρους... καὶ λόγους»¹⁰.

1. *Ἔ.π.*, σ. 121.

2. *Ἔ.π.*, σ. 69. Πβ. Παναγιώτης Χρ. Νοῦτσος, «Εὐγένιος Βούλγαρη καὶ Francis Bacon. Τὰ νοσοποιά αἴτια τῆς δυνάμεως τοῦ Γνωστικοῦ» καὶ τὰ «εἶδωλα τοῦ νοῦ», στό: Παναγιώτης Χρ. Νοῦτσος, *Νεοελληνικὴ φιλοσοφία - οἱ ἰδεολογικὲς διαστάσεις τῶν εὐρωπαϊκῶν τῆς προσεγγίσεων*, Ἀθήνα, 1981, σ. 37-51.

3. *Λογική*, δ.π., σ. 71.

4. *Ἔ.π.*, σ. 75.

5. *Ἔ.π.*, σ. 79. Γιὰ τοὺς «ὄρους» τοὺς ὁποίους «πρὸς αἰσθήσεων ἀσφάλεια» ἔθε-
σαν «οἱ φιλοσοφοῦντες» βλ. δ.π., σ. 78-79.

6. *Ἔ.π.*, σ. 80.

7. *Ἔ.π.*, σ. 83.

8. *Ἔ.π.*, σ. 86.

9. *Αὐτόθι*.

10. *Ἔ.π.*, σ. 87.

Βασική όμως αίτια του «διολισθαίνειν» τῆς ψυχῆς θεωρεῖται «τὸ ἀπὸ τῶν κατ' ἐπινοίαν παρισταμένων, ἐπ' αὐτὰ τὰ ὄντα μεταπηδᾶν ὡς οὐ χρῆν»¹ ἀπόφανση στὴν ὁποία ἀποτυπώνεται ὁ νομιμοποιητικὸς λόγος τῆς παραίτησης ἀπὸ τὴν τελεσιδικία καὶ πλήρη γνώση τῆς οὐσίας, καὶ τῆς ἀπόρριψης τῆς ὑπαρξῆς τῶν «καθόλου»: «Ἀρχή» «Σοφίας... καὶ τελευτή, καὶ μέσον» εἶναι ἡ ἐπίγνωση ὅτι εἶναι ἀδύνατη ἡ πλήρης γνώση τῆς οὐσίας, ὁ φιλόσοφος δηλαδή δὲν πρέπει «τὸ ὅλον τῆς οὐσίας ἀκριβῶς θιγγάνειν οἰήσεται», ἀλλὰ νὰ συνειδητοποιήσει ὅτι εἶναι σὲ θέση νὰ γνωρίσει μόνον «ὀλίγα»² ἰδιώματα ἀπὸ τὰ ὁποία συναπαρτίζεται. Τοῦτο συμβαίνει ἐπειδὴ «οὐ... ὡς ἐστίν, οὕτω τοι καὶ τῇ ἐπινοίᾳ παρίσταται» καὶ «τρόπῳ...μικρῶ διαφέροντι, καὶ ὡς οὐτ' ἔστιν, οὐτ' ἂν εἶη» ποτέ»³. Ἡ αὐθαίρετη μετάβαση «ἀπὸ τῶν κατὰ μέρος ἐπὶ τὸ καθόλου» ἐμφανίζει τὴν διάνοιαν «σφριγῶσαν» καὶ «ἀκολασταίνουσαν», «πρόξενον» «ὑπολήψεων ψευδῶν, καὶ δοξασιῶν ἀλόγων τε καὶ ἀτοπωτάτων»⁴.

Σὲ καμία περίπτωση οἱ «φιλοσοφεῖν ... ὀρθῶς» δὲν πρέπει «ταῖς ἐ-αυτῶν ἐπινοίαις συναναπλάττειν τὰ πράγματα», ἀλλὰ, ἀντίθετα, ἐπιβάλλεται νὰ εἶναι ἐπιφυλακτικοὶ σὲ «ὅ,τι ἂν μὴ πεῖρα ἐμμελῆς καὶ ἀναμφήριστος καὶ λόγος ἀσφαλῆς καὶ βέβαιος εἰσηγήσαιο»⁵. Ὁ Βούλγαρης μὲ τις παραπάνω διευκρινήσεις αἰτιολογεῖ ταυτόχρονα καὶ τὴν ἄρνησή του νὰ δεχθεῖ τὴν ὑπαρξὴ τῶν καθόλου καὶ ἀναφέρεται ὀνομαστικά στὸν Duns Scotus, τοῦ ὁποίου τις ἀπόψεις «εἰσηγε», ὅπως παρατηρεῖ, «καὶ ὁ ἡμέτερος ... Κορυδαλεύς»⁶. Σὲ ἀντίθεση ὁμως πρὸς τὸν Νικηφόρο Βλεμμύδη⁷ καὶ τὸν Θεόφιλο Κορυδαλλέα, ὁ ὁποῖος τόνιζε ὅτι «τὰ καθόλου» ὑπάρχουν ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ σκέψη μας, «ἐκτὸς ἐπινοίας ὑφίσταται»⁸, ὁ Βούλγαρης ἐπιση-

1. *Αὐτόθι*. Ἡ στάση αὐτὴ ὀδήγησε, σύμφωνα μὲ τὸν Βούλγαρη, σὲ φιλοσοφικά παραδόξα: «Ἡ οὐκ ἐντεῦθεν αἱ σωματικαὶ μέν, ἀσώματοι δὲ μονάδες, αἱ ὑπότινων ἐν τοῖς Νεωτέροις Πλαττόμεναι; Καὶ αἱ ἐν τοῖς πολλοῖς, κατὰ τινος τῶν πρότερον, Καθόλου φύσεις; καὶ αἱ πρὸ τῶν πολλῶν, ἐν αὐταῖς ταῖς ἰδέαις αὐθυφιστάμεναι; Ἡ τε διαιωνίζουσα ἀειδῆς τε καὶ ἀσχημάτιστος ὕλη, καὶ τ' ἄλλα ὧν ἡ φιλοσοφία πλέως ἐγένετο τερετίσματα; Σκοπεῖν οὖν ἀκριβῶς, ὅτι τὰ κατὰ τὰς τοιάσδε ἰδεοπλασίας, οὕτω φᾶναι, ἐπινοούμενα, ἐξήρηται πως τῆς πραγματιώδους τῶν ὄντων φύσεώς τε καὶ καταστάσεως, κἂν ἐξ αὐτῶν τῶν πραγμάτων τὰς τῆς ἐπινοίας ἀφορμὰς ἔχοι καρπούμενα».

2. *Ὁ.π.*, σ. 91.

3. *Ὁ.π.*, σ. 87.

4. *Ὁ.π.*, σ. 88.

5. *Ὁ.π.*, σ. 91.

6. *Ὁ.π.*, σ. 87 σημ. 2.

7. Βλ. Νικηφόρος Βλεμμύδης, *Ἐπιτομὴ Λογικῆς, Patrologia Graecae*, τόμος 142, σ. 759-766 (= κεφ. ΙΑ') Πβ. τις παρατηρήσεις τοῦ Λίνου Γ. Μπενάκη, «Τὸ πρόβλημα τῶν γενικῶν ἐννοιῶν καὶ ὁ ἐννοιολογικὸς ρεαλισμὸς τῶν Βυζαντινῶν» *Φιλοσοφία*, 8-9 (1978-1979), σ. 334-336.

8. Θεόφιλος Κορυδαλεύς, *Εἰς ἅπασαν τὴν Λογικὴν τοῦ Ἀριστοτέλους Ὑπομνήματα καὶ ζητήματα*, Ἐνετίησι, αψκθ', σ. 88.

μαίνει ὅτι τὰ Καθόλου... ἐστὶ... νοήματα μόνα, δι' ὧν τὰς τῶν ὄντων φύσεις ἀπὸ τῶν μερικευουσῶν αὐταῖς περιστάσεων ἀπαλλάττοντες, ὡς ἀορίστως ἐχούσας πρὸς πολλὰ ἀναθεωροῦμεν»¹. Τὰ «Καθόλου ἐστὶν ἡ ἔννοια, καθ' ἣ ἔχει πλάτος καὶ ἀοριστίαν, τοῦτο δὲ δι' ἀφαιρέσεως αὐτῇ γίνεται. Ἡ δὲ ἀφαίρεσις αὕτη, ἐπινοίας ἔργον ὁμολογουμένως ἐστίν. Οὐκ ἄρα τὰ καθόλου ὑφeschτῶτα ἐστὶν ἐν τοῖς πολλοῖς, ἢ καθόλου πρὸ τῶν πολλῶν δὲ ἢ μετὰ τὰ πολλὰ, κυρίως εἰπεῖν οὐχ ὑφέστηκε, ἀλλὰ νοεῖται»².

Στὸ ζήτημα τοῦτο εἶναι ἐμφανῆς ἡ γνωσιολογικὴ συστοίχιση τοῦ Βούλγαρη μὲ τις θέσεις ποῦ διατυπώνει ὁ Βικέντιος Δαμοδὸς στὴ χειρόγραφη *Λογικὴ*³ του: «Μὴ νομίσεις λοιπὸν ὅτι τὰ καθόλου ὑπάρχουσιν ἀληθῶς εἰς τὴν φύσιν τῶν ὄντων ἐπειδὴ π.χ. δὲν ὑπάρχει ζῶον κοινῶς, ἀλλὰ μερικὰ ζῶα. Λέγονται καὶ καθόλου διατὶ εἶναι ἔννοιες τοῦ νοός, ὅπου εἰκονίζουσι πολλὰ καὶ κατηγοροῦνται περὶ πολλῶν καὶ δὲν ὑπάρχουσιν ἀληθῶς ἔξω τῆς διανοίας»⁴.

Ὁλοκληρώνοντας τὴν ἀνάλυσή μας θὰ μπορούσαμε νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ἡ συμπερίληψη τῶν παθῶν καὶ τῆς ἀγωγῆς στὰ αἷτια ποῦ προκαλοῦν σφαλερὲς κρίσεις μαρτυρεῖ ὅτι ἡ ἀλληλοπεριχώρηση τῶν βιολογικῶν -ηθικῶν καὶ γνωσιολογικῶν παραγόντων, ποῦ λειτουργοῦν ἀνασχητικὰ στὴ λογικὴ ἀνερεύνηση, συναρτᾶται μὲ τὴν ἄρνηση τοῦ Κερκυραίου Στοχαστῆ νὰ κατανοήσῃ τὸ γνωστικὸ γεγονός ἀυτονομημένο ἀπὸ τὴν σύνολη πραγματικότητά τοῦ γνωρίζοντος ὑποκειμένου. Γιὰ τὴν ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὰ τῆς «ἀπάτης παραίτια», τὰ ὅποια συλλήβδην «τὸ ὄμμα τὸ νοερὸν ἀποσβέννυσι»⁵, ἡ εὐθύνη εἶναι προσωπικὴ, ἢ μὲ τὰ λόγια τοῦ ἰδίου «οὐδεὶς ἴσως τῶν προλήψεων ἐξιᾶσθαι οὐδένα δυνησεται, ὡς ἑαυτὸν ἕκαστος αὐτός, ἐμβριθεῖ τε γνώμη, καὶ γενναίῳ χρησάμενος τῷ φρονήματι»⁶.

Ὁ Βούλγαρης διατυπώνοντας τις συγκεκριμένες γνωσιολογικὲς ἀποφεις ἀποσαφηνίζει ταυτόχρονα καὶ τὸν ρόλο ὁ ὅποῖος προσιδιάζει στὴν «ὕγιαίνουσα φιλοσοφία»⁷ καὶ δὲν παραλείπει, ἐκφράζοντας ἀπερίφραστα τὴν ἀντίθεσή του πρὸς τὴν κατίσχυση τῆς αὐθεντίας, νὰ καταστήσῃ σαφῆ

1. *Λογικὴ*, δ.π., σ. 199, σημ. 1.

2. *Ὁ.π.*, σ. 198-199.

3. Βλ. Βικέντιος Δαμοδός, *Λογικὴ τοῦ Ἀριστοτέλους ἢ Λογικὴ κατὰ τὴν μέθοδον τοῦ Σταγειρίτου εἰς ἀπλήν φράσει, εἰς τὴν ὁποῖαν ἐξηγεῖται φανερὰ τοῦ Ἀριστοτέλους ἢ διδασκαλία περὶ λογικῆς πραγματείας*. «Terminus ante quem» τῆς συγγραφῆς εἶναι ὁ Ὀκτώβριος τοῦ 1739. Βλ. Βασιλικὴ Μπόμπου-Σταμάτη, «Ἡ διδασκαλία τῆς ἀριστοτελικῆς Λογικῆς ἀπὸ τὸν Βικέντιο Δαμοδὸ (1700-1752)». *Πρακτικὰ τοῦ Παγκοσμίου Συνεδρίου «Ἀριστοτέλης»*, Θεσσαλονικὴ 7-14 Αὐγούστου 1978, τόμος Β', Ἀθήνα, 1981, σ. 421.

4. Βλ. Βικέντιος Δαμοδός, δ.π., (=Βασιλικὴ Μπόμπου - Σταμάτη, δ.π., σ. 424).

5. *Λογικὴ*, δ.π., σ. 91.

6. *Ὁ.π.*, σ. 102.

7. *Ὁ.π.*, σ. 76.

τὴν ἐνσυνείδητη ρῆξιν ποὺ πραγματοποιεῖ. Στάση ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὴν ὑπενθύμισή του ὅτι εἶναι «φιλοσόφου ἐπαγγέλματος πάμπαν ἀλλότριον» καὶ «ἀλλογώτατον... τὸ τῆ δόξῃ ἐνὸς τινὸς τῶν ἐπὶ φιλοσοφίᾳ γνωρίμων δεισιδαιμόνως προσκεῖσθαι»¹. Τόσο ἡ ὑπόμνηση τούτη, ὅσο καὶ ἡ ὑπόδειξη ὅτι ἐπιβάλλεται νὰ ἐξετάζονται «αὐτὰ καθ' ἑαυτὰ τὰ πράγματα»² θὰ ἀξιοποιηθοῦν ὡς προγραμματικὲς φιλοσοφικὲς διακηρύξεις 25 χρόνια ἀργότερα ἀπὸ τὸν Ἀθανάσιο Ψαλῖδα στὴν *Ἀληθὴ Εὐδαιμονία*³, ἐνῶ σὲ μεγάλο βαθμὸ γνωσιοθεωρητικὲς θέσεις τῆς *Λογικῆς* υἱοθετοῦνται ἀπὸ τὸν Γιαννιώτη διανοητὴ στὴ χειρόγραφη *Λογικὴ* του. Ἀποδεικνύεται ἔτσι, γιὰ μιὰ ἀκόμη φορά, ὅτι ἡ γονιμοποίηση τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ δὲν διαπιστώνεται πάντοτε ἀπὸ τὶς ὀνομαστικὲς παραδοχῆς, ἢ τὴν ρητὴ ἀναγνώριση τῆς ὀφειλῆς.

1. *Ὁ.π.*, σ. 103.

2. *Αὐτόθι*.

3. Βλ. Ἀθανάσιος Ψαλῖδας, *Ἀληθὴς Εὐδαιμονία*, ἥτοι βάσις πάσης θρησκείας, Τόμος Α', Ἐν Βιέννῃ τῆς Ἀουστρίας, 1791, τῷ Ἀναγινώσκοντι, «σελίδα» 13: «ὄθεν δὲν θέλω νὰ εἶναι ὁ Ἀναγνώστης Πλατωνικός, οὔτε Ἀριστοτελικός, οὔτε κατὰ Λαϊβνίτιον, οὔτε κατὰ Οὐόλφιον, οὔτε κατὰ Κάντ, οὔτε κατ' ἄλλον τινά· ἀλλὰ καθ' ἑαυτὸν καὶ ἐν ἑαυτῷ συνειδῶς ἑαυτῷ καὶ ταῖς ἰδίαις δυνάμεσιν».